

УДК 37.01/09

DOI 10.31652/2415-7872-2021-66-7-11

ІНТЕГРОВАНІ УРОКИ ЧИТАННЯ ТА МИСТЕЦТВА ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Дабіжа Л. П., orcid.org/0000-0003-1594-7734

Комарівська Н. О., orcid.org/0000-0002-9538-4048

Любчак Л. В., orcid.org/0000-0002-2330-2998

У статті розкрито особливості організації інтегрованого навчання в початковій школі. Автори переконані, що процес формування творчої особистості в процесі вивчення навчальних дисциплін початкової школи буде здійснюватися ефективніше за умови цілеспрямованого, систематичного, методично виваженого використання різноманітних засобів розвитку творчих здібностей учнів на заняттях, серед яких чільне місце займають інтегровані уроки. Автори аналізують можливості інтегрованих уроків у розвитку творчих здібностей молодших школярів та приходять до висновку про те, що художній образ є основою для інтеграції уроків літературного читання і образотворчого мистецтва в початковій школі.

Ключові слова: інтеграція, початкова школа, молодші школярі, художній твір, образотворче мистецтво, методи, прийоми.

INTEGRATED READING AND ART LESSONS AS A MEANS OF DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN

Dabizha L. P., Komarivska N. O., Lyubchak L. V.

The article reveals the peculiarities of the organization of integrated learning in primary school. The authors are convinced that one of the primary tasks of a teacher of the twenty-first century is to make the learning process for students dynamic, exciting and modern. They believe that solving this problem requires every primary school teacher to ensure that each lesson promotes the development of children's creative abilities. Integrated learning has great potential for this. Attempts to integrate multidisciplinary knowledge in primary education are relevant, as younger students have an indivisible perception of objects in the world without realizing their essential features. In order to integrate separate educational courses in primary school, the article defines objective preconditions: reduction of overload of children, release of school hours for subjects of the developmental and educational cycle. The problem of education of creative personality by means of integration of fiction, fine arts and music is defined by the authors of the article as urgent, which needs to be solved quickly. The authors are convinced that the process of forming a creative personality in the process of studying the disciplines of primary school will be more effective provided targeted, systematic, methodically balanced use of various tools to develop creative abilities of students in the classroom, among which integrated lessons. The authors analyze the possibilities of integrated lessons in the development of creative abilities of junior schoolchildren and conclude that the artistic image is the basis for the integration of lessons of literary reading and fine arts in primary school.

Keywords: integration, primary school, junior schoolchildren, work of art, fine arts, methods, techniques.

Згідно із Концепцією Нової української школи сучасна початкова школа повинна стати для учнів школою партнерства, а її ідейним стрижнем має виступати дитиноцентризм [4]. Це потребує перегляду традиційних підходів до організації освітнього процесу, до добору педагогом методичних інструментів, які б технологічно забезпечували реалізацію закладених у Концепції ідей. Тобто, одним із першорядних завдань педагога двадцять першого століття – зробити процес навчання для учнів динамічним, захоплюючим і сучасним.

Розв'язання даного завдання потребує від кожного учителя початкової ланки загальноосвітньої школи домогтися того, щоб кожен урок сприяв розвитку творчих здібностей дітей. Великі можливості для цього має інтегроване навчання. Актуальними є спроби інтегрування різнопредметних знань у початковій ланці освіти, оскільки для молодших школярів властиве нерозчленоване сприйняття об'єктів навколишнього світу без усвідомлення їх істотних ознак. Для інтегрування окремих навчальних курсів у початковій школі існують

об'єктивні передумови: зменшення перевантаження дітей, вивільнення навчальних годин для предметів розвивально-виховного циклу.

Отже, проблема виховання творчої особистості засобами інтеграції художньої літератури, образотворчого мистецтва та музики належить до категорії актуальних, тих, які потребують вирішення.

Провідними тенденціями розвитку Нової української школи є гуманізм, формування цілісної картини світу. Синкретизм – органічне поєднання різних видів мистецтв в одній художній дії, науковці визначають як самобутню ознаку дитячої творчості, саме тому зазначені ідеї особливо значущі для змісту початкової освіти.

У працях І. Варламова, С. Гончаренка, Р. Гуревича, В. Ільченко, І. Козловської, В. Максимової, О. Новикова, О. Онищука, О. Савченко, В. Сидоренка та інших доведено, що однією з найбільш важливих умов підвищення наукового рівня вивчення основ наук та підвищення ефективності всього навчального процесу є дидактична інтеграція знань.

Останнім часом у навчанні почався процес диференціації, у зв'язку з чим теоретичні й практичні дослідження науковців, методистів, учителів-практиків присвячені ідеї інтеграції. Численні наукові праці в початковій школі засвідчують те, що майже всі навчальні предмети містять інтегровані знання. Увага на реконструкцію методичних підходів до викладання окреслює розмаїті шляхи використання інтегрування та укрупнення структур начального матеріалу.

На необхідність інтеграції знань у початковій школі вказували науковці В. Сухомлинський, О. Савченко, Н. Гудзик, В. Ільченко, В. Паламарчук, Л. Варзацька, В. Ільченко, М. Лещенко та ін. Однак методичне забезпечення інтегрованих уроків читання, образотворчого мистецтва, музики потребує обґрунтування та конкретизації.

Для успішної реалізації вчителем всіх завдань предметів мистецького циклу необхідно на уроках використовувати сучасні інноваційні методики удосконалення навчально-виховного процесу. Розбудова національної системи освіти потребує нових теоретичних підходів як до визначення змісту, так і до розробки нових технологій навчання. Загальними теоретичними засадами, визначеними змістом освітнього проекту «Нова українська школа», є широке застосування нових інформаційних технологій, диференціація, інтеграція.

Тематична однорідність навчальних предметів, необхідність формування в дитини цілісного світогляду у взаємозв'язку його елементів посилює необхідність пошуку раціональних шляхів інтеграції різних навчальних предметів у процесі навчання в початковій школі. Нині надзвичайної актуальності набуває врахування всіх основних етапів, функцій, аспектів та факторів цього багатокомпонентного педагогічного явища.

Розвиток творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку здійснюється різними шляхами. Інтенсивніше цей процес відбувається на уроках літературного читання, образотворчого мистецтва, але найбільш ефективно в інтегрованому викладанні цих мистецьких предметів. Інтеграція різних видів мистецтв у розвитку творчих здібностей молодших школярів здатна розвивати емоційно-чуттєву сферу учнів, формувати їх художньо-образне, асоціативне мислення, створювати сприятливі умови для продукування креативних ідей, реалізації власних творчих потреб у художній діяльності та пізнанні.

Одним з головних критеріїв розвитку творчих здібностей молодших школярів на базі інтеграції таких освітніх дисциплін є використання особливостей цілісного педагогічного процесу, що адекватний цілісній особистості молодшого школяра. Суть даного процесу полягає у взаємозв'язку та взаємозумовленості цілей, принципів, змісту, форм і методів формування й розвитку творчих здібностей молодших школярів в навчально-пізнавальній діяльності. Тому при вирішенні проблеми розвитку творчих здібностей важливим вважається інтегративний підхід, який дозволяє використовувати поєднання декількох видів діяльності, пов'язаних з творчим розвитком дітей.

У навчально-методичному посібнику «Нова українська школа: поради для вчителя» вміщено матеріали та практичні завдання, що посприяють педагогам у створенні освітнього середовища, забезпечать різноманітні форми інтегрованого навчання [9]. Автори видання наголошують: «сучасна освіта – предметоцентрична, отже, основну увагу зосереджують на внутрішньопредметній інтеграції. Перехід початкової освіти на якісно новий рівень, це, по суті, рух від внутрішньопредметної до міжпредметної інтеграції. Таким чином, інтегроване навчання в межах предметоцентричного освітнього середовища – це сукупність послідовних та взаємопов'язаних дій учителя і учня, які спрямовані на формування цілісної картини світу школяра на основі об'єднання навчального матеріалу з різних освітніх галузей (навчальних предметів)» [9, с.60].

Таким чином, учителі початкової школи України протягом чотирьох останніх років впроваджують інтегроване навчання в навчально-виховний процес. Взаємозв'язки між навчальними предметами встановлюються на різних рівнях: змістовому; операційно-діяльнісному; ціннісно-смісловому.

Також науковці (М. Пристінська, І. Большакова, Н. Бібік) визначили такі види міжпредметної інтеграції:

- контент-орієнтовану інтеграцію (або інтеграцію на основі змісту навчальних предметів, її ще називають тематичною інтеграцією);
- інтеграцію, орієнтовану на формування способів дій (або інтеграцію навичок);
- інтеграцію на ціннісно-смысловому рівні (або інтеграцію перспектив).

Контент-орієнтована інтеграція навчальних предметів реалізується у формі тематичного навчання. Це навчання на основі об'єднання навколо однієї теми знань із різних навчальних дисциплін. Діяльнісний підхід реалізується з використанням однакових способів дій на уроках із різних навчальних дисциплін чи шляхом організації інтегрованої діяльності на інтегрованих уроках або впродовж навчального дня без визначення меж уроків [9, с. 60-61].

Таким чином, учні краще зрозуміють сутність об'єкта або явища в контекстах різних навчальних предметів, сформується єдине уявлення про теоретичний матеріал дисциплін. Молодші школярі глибше зрозуміють головні ідеї з огляду на їх різнобічний аналіз, краще оцінять можливості використання набутих знань та навичок в життєвих ситуаціях, навчатися системно мислити.

Упровадження інтегрованого навчання – це, по-перше, питання рівня взаємодії навчальних дисциплін та глибини об'єднання їхнього навчального змісту; по-друге, визначення способів, якими цього можна досягти. Проте питання проведення інтегрованих уроків у початковій школі не нове. Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлені в працях, в яких науковці розглядають інтегровані уроки як один із шляхів формування пізнавальних інтересів молодших школярів.

Добираючи методи і прийоми роботи, педагоги повинні враховувати такі джерела і фактори розвитку творчих здібностей молодших школярів: зміст навчального матеріалу кожного предмету; різноманітні форми організації і протікання пізнавальної діяльності; спілкування між учасниками навчального процесу (між учнями, між учнем і вчителем); для підкріплення інтересу до здобуття знань необхідні досконалі способи учіння, які задовольняють творчу і пошукову діяльність учнів.

У вітчизняній педагогіці значну увагу пошуку шляхів ефективності уроку приділила О. Савченко. У своїх працях [10] вона розкриває особливості сучасного уроку в початкових класах: визначення мети, відбір змісту і методичного забезпечення, диференціація навчання, багатоваріантні структури уроку залежно від мети і змісту навчального матеріалу, вік учнів; побудова інтегрованих і відкритих уроків. Особливу увагу Олександра Яківна приділяє мотиваційному і розвивальному компонентам уроків; висвітлює способи організації співпраці учнів і вчителів стимулювання позитивних емоцій, почуттів й інтересів учнів, формування умінь учитися, подає систему вправ для розвитку уяви і творчих здібностей.

Щоб збуджувати думку учнів, викликати в них задоволення від того, що вони долають труднощі, розвивати самостійність й ініціативу в опануванні новими знаннями, сприяти самоствердженню особистості учня, В. Лозова радить дотримуватися ряду вимог для організації навчання молодших школярів. По-перше, необхідно забезпечити максимальну відповідність змісту програмового матеріалу розумовому розвитку учнів, доречно співвідносити в змісті навчальної інформації частини відомого й невідомого дітям, використовувати додаткові відомості на уроках. По-друге, впроваджувати різноманітні за змістом та функціями види навчальної діяльності, організувати на уроці роботу творчого характеру, що допоможе створити сприятливі умови для того, щоб діти виявляли активність, ініціативу й самостійність. По-третє, організувати на уроках колективну діяльність, під час якої учні вчитимуться взаємодіяти один з одним, що допоможе самоствердитися в учнівському колективі [7].

Є. Кайдаш [3] зауважує, що найбільш ефективними засобами залучення молодших школярів до творчого процесу на уроці є такі: ігрова діяльність, створення позитивних емоційних ситуацій, робота в парах. Автор зазначає, що на початковому етапі формування пізнавальних інтересів дітей приваблюють власне ігрові дії.

Учителі початкових класів включають в уроки літературного читання різноманітні творчі завдання, виконання яких дає учням відчуття радості від власної творчості, тим самим розвиває інтерес до художнього слова (Н. Михальчук, С. Омельченко, І. Осадченко та ін.). Так, І. Осадченко радить використовувати віршованій матеріал природознавчого спрямування на уроках української мови, читання, образотворчого мистецтва, художньої праці.

Опора на емоційну сферу молодших школярів, створення позитивного фону навчання є важливою складовою роботи вчителів школи родинного типу «АІСТ» м. Вінниці, про досвід якої дізнаємось з публікацій Н. Вітківської, Д. Джоли, А. Щербо, Н. Зорьки тощо. Протягом багатьох років колективними зусиллями поступово складалась інтегрована форма навчання, яку Н. Вітківська називає «шляхом до творчості». В основі її лежить творче використання спадщини В. Сухомлинського, а також методики В. Левіна, Г. Кудіної та З. Новлянської, які стверджують, що шлях дитини до умінь великого читача лежить через формування умінь уважного спостереження та маленького письменника. Вона синтезує в собі кілька видів діяльності, як то: цілеспрямоване спостереження над певним явищем природи, словарно-семантичну роботу, пошук логічних та асоціативних зв'язків слів і образів, написання твору-мініатюри, роботу над

виразним читанням літературного твору. Таким чином, сприйняття твору, як останній етап роботи, лягає на підготовлений ґрунт, коли дитина вже готова зрозуміти інтелектуальне та емоційне наповнення змісту, сприйняти позицію автора.

Готуючись до роботи з художнім твором на занятті з молодшими школярами, вчителю слід дібрати оптимальну кількість методів та прийомів роботи, що передбачають інтеграцію навчального матеріалу. Серед них – розповідь, коментар, бесіда, стимулювання оцінної діяльності, порівняння, контраст, метод аналогій тощо. Для покращення сприймання живописного полотна цілком слушною буде активізація уваги дітей шляхом читання перед показом твору цікавої легенди, казки, що змістовно близькі за темою.

Важливою складовою процесу сприймання творів мистецтва учнями початкової школи є наявність словника вживаних термінів і понять. За змістом він має бути конкретним і зрозумілим, а за формою – варіативним (асоціативний куш, спеціальний плакат, саморобна книжечка тощо).

Однак, на особливу увагу в цьому контексті заслуговує метод комплексного використання мистецтв. Художні комплекси, які об'єднують твори живопису, музики, літератури, що близькі за темою та настроєм, допомагають дітям зрозуміти художньо-образну структуру живописного твору, що вивчається. Це пояснюється тим, що поряд із зображувальними засобами живопису на розкриття художнього образу «працюють» художні засоби інших мистецтв.

Наприклад, пропонуючи учням для сприймання картину М. Грицяя «Весна», вчитель використовує при цьому поезію Л. Глібова «Веснянка» та записи українських веснянок. Під час бесіди діти приходять до висновку, що втілення радісного настрою – загальна ідея наведених творів різних видів мистецтва, кожен з яких виражає його за допомогою специфічних для нього засобів. У поезії – це дієслівні конструкції, метафори, що відображають рух («весна прийшла», «все ожило»); у музиці – танцювальний ритм, радісне співпереживання того, що відбувається в природі; у живописі – світлі, прозорі, теплі барви, присутність відчуття довгоочікуваної радості, захоплення, милування навколишньою красою.

На завершальному етапі сприймання художнього твору безпосередньо здійснюється оцінна діяльність учнів, тобто, реалізовується прагнення та здатність дитини виразити різними способами своє ставлення до побаченого. Форми її можуть бути різноманітні: обмін оцінками судженнями, складання невеличких усних оповідань, виконання малюнків за враженням від твору, добирання певних кольорів та відтінків, виконання віршів та пісень, виконання найпростіших драматизацій тощо. Саме через інтегровані види роботи, що передбачають ознайомлення дітей з творами живопису в супроводі поетичного слова, прекрасної музики, яскравої дії можна викликати в дитини сильний емоційний відгук – подив, захоплення, естетичну насолоду, що реалізується згодом у наступному прояві – мистецькій творчості дитини.

Отже, з метою розвитку творчих здібностей молодших школярів надзвичайно важливо програмувати єдність логіко-понятійного та емоційно-образного компонентів не лише у мовленнєвій, а й у різних видах художньої діяльності. Таке злиття видів художньої діяльності ґрунтується на взаємодії та взаємопроникненні різних видів мистецтв, особливостях сприймання учнів початкової школи. Воно створює оптимальні умови для гармонійного впливу на особистість дитини, на розвиток її уяви, сприяє глибокому проникненню в світ мистецтва і творчого самовираження.

Висновки. Розвиток у молодших школярів творчих здібностей, допитливості, спостережливості, бажання вчитися – найважливіші завдання, які покликана вирішувати початкова школа. Упровадження інтегрованого навчання – це, по-перше, питання рівня взаємодії навчальних дисциплін та глибини об'єднання їхнього навчального змісту; по-друге, визначення способів, якими цього можна досягти.

Під час вивчення художньої літератури можливе інтегрування навчального матеріалу з різними навчальними предметами початкової школи (української мови, природознавства, основ здоров'я, трудового навчання), але найбільші можливості для цього процесу мають образотворче та музичне мистецтва. Інтеграція різних видів мистецтв активізує емоційно-чуттєву сферу молодших школярів, дозволяє формувати їх художньо-образне мислення, створює сприятливі умови для продукування творчих ідей, реалізації власних креативних потреб у художній діяльності.

Розвивальні можливості впливу інтегрованої художньої діяльності розкривають широкі перспективи для мотивації діяльності на різних етапах творення самобутніх дитячих висловлювань, оволодіння способами художньо-творчої діяльності в різних видах мистецтва, комунікації з іншими в художній творчості [8]. Крім того, через гру, драматизацію, виконавчу діяльність можна допомогти розкритися дитячій особистості в різних видах мистецтва і поглибити майстерність.

Таким чином, сприйняття краси пробуджує думку, наповнює її інтелектуально-естетичним змістом, спонукає до творчої діяльності. Під впливом мистецтва розвиваються елементи творчого мислення (образність, уява, фантазія), крім того розвивається логічне мислення, дедуктивність та індуктивність.

Література

1. Витковская Н., Джола Д., Щербо А. Формирование эстетической культуры младших школьников : Из опыта работы / Н. Витковская, Д. Джола, А. Щербо. – К. : Рад. шк., 1985. – 134 с.
2. Дабіжа Л., Дабіжа К. Інтегровані заняття як засіб стимулювання зображувальної діяльності дітей дошкільного віку / Л.Дабіжа., К.Дабіжа // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія : Вип. 63. – Вінниця : ТОВ НІЛАН ЛТД, 2020. – С. 75-79.
3. Кайдаш Е.Г. Развитие познавательных интересов в учебном процессе / Е.Г.Кайдаш // Начальная школа. – 1993. – № 12.– С. 14-19.
4. Концепція Нової української школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>
5. Комарівська Н. Особливості змісту та проведення інтегрованих уроків читання в початковій школі / Н. Комарівська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія : Вип. 31. – Вінниця : ТОВ НІЛАН ЛТД, 2010. – С. 75-81.
6. Лапшина І. М. Дослідження аспектів підготовки майбутніх учителів початкових класів до проведення інтегрованих занять з молодшими школярами / І. М. Лапшина // Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті сучасних освітніх парадигм : зб. матеріалів науково-практичної конференції викладачів і студентів факультету дошкільної, початкової освіти та мистецтв / за ред. О. А. Голук ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця : «Меркьюрі-Поділля», 2017. – С. 25-29.
7. Лозова В. І., Троцко Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання : Навчальний посібник / В. І. Лозова, Г. В. Троцко. – Харк. держ. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – 2-е вид., випр. і доп. – Харків : «ОВС», 2002. – 338 с.
8. Навчальні програми для 1-4 класів. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>.
9. Нова українська школа: порадник для вчителя / Під заг. ред. Бібік Н. М. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. – 206 с.
10. Савченко О.Я. Сучасний урок у початкових класах : посібник для вчителя / О.Я. Савченко. – К. : Магістр, 1997. – 256 с.
11. Осадченко І. Віршований матеріал природознавчого спрямування на уроках мови, читання, художньої праці / І. Осадченко // Початкова школа. – 2003. – №5. – С. 7-9.

References

1. Vy`tkovskaya N., Dzhola D., Shherbo A. Formy`rovany`e zstety`cheskoj kul`tury mladshy`x shkol`ny`kov : Y`z opyta raboty / N. Vy`tkovskaya, D. Dzhola, A. Shherbo. – K. : Rad. shk., 1985. – 134 s.
2. Dabizha L., Dabizha K. Integrovani zanyattya yak zasib sty`mulyuvannya zobrazhuval`noyi diyal`nosti ditej doshkil`nogo viku / L.Dabizha., K.Dabizha // Naukovi zapy`sky` Vinny`cz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universy`tetu imeni My`xajla Kocyuby`ns`kogo. Seriya : Pedagogika i psy`xologiya : Vy`p. 63. – Vinny`cya : TOV NILAN LTD, 2020. – S. 75-79.
3. Kajdash E.G. Razvy`ty`e poznavatel`ny`x y`nteresev v uchebnom processe / E.G.Kajdash // Nachal`naya shkola. – 1993. – # 12.– S. 14-19.
4. Konceptiya Novoyi ukrayins`koyi shkoly` [Elektronny`j resurs]. – Rezhy`m dostupu : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>
5. Komarivs`ka N. Osobly`vosti zmistu ta provedennya integrovany`x urokv chy`tannya v pochatkovij shkoli / N. Komarivs`ka // Naukovi zapy`sky` Vinny`cz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universy`tetu imeni My`xajla Kocyuby`ns`kogo. Seriya : Pedagogika i psy`xologiya : Vy`p. 31. – Vinny`cya : TOV NILAN LTD, 2010. – S. 75-81.
6. Lapshy`na I. M. Doslidzhennya aspektiv pidgotovky` majbutnix uchyteliv pochatkovy`x klasiv do provedennya integrovany`x zanyat` z molodshy`my` shkolyaramy` / I. M. Lapshy`na // Aktual`ni problemy` doshkil`noyi ta pochatkovoyi osvity` v konteksti suchasny`x osvitnix parady`gm: zb. materialiv nauково-prakty`chnoyi konferenciyi vy`kladachiv i studentiv fakul`tetu doshkil`noyi, pochatkovoyi osvity` ta my`stecztv / za red. O. A. Golyuk ; Vinny`cz`ky`j derzhavny`j pedagogichny`j universy`tet imeni My`xajla Kocyuby`ns`kogo. – Vinny`cya : «Merk`yuri-Podillya», 2017. – S. 25-29.
7. Lozova V. I., Troczko G. V. Teorety`chni osnovy` vy`xovannya i navchannya: Navchal`ny`j posibny`k / V. I. Lozova, G. V. Troczko. – Xark. derzh. un-t im. G.S. Skovorody`. – 2-e vy`d., vy`pr. i dop. – Xarkiv : «OVS», 2002. – 338 s.
8. Navchal`ni programy` dlya 1-4 klasiv. – Rezhy`m dostupu : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>.
9. Nova ukrayins`ka shkola: poradny`k dlya vchy`telya / Pid zag. red. Bibik N. M. – K. : TOV «Vy`davny`chy`j dim «Pleyady`», 2017. – 206 s.
10. Savchenko O.Ya. Suchasny`j urok u pochatkovy`x klasax : posibny`k dlya vchy`telya / O.Ya. Savchenko. – K. : Magistr, 1997. – 256 s.
11. Osadchenko I. Virshovany`j material pry`rodoznavchogo spryamuvannya na urokax movy`, chy`tannya, xudozhn`oyi praci / I. Osadchenko // Pochatkova shkola. – 2003. – #5. – S. 7-9.